DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
E-ISSN: 2587-005X https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe
Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 89, 161-172; 2026.
DOI: 10.51290/dpusbe.1815119

Araştırma Makalesi / Research Article

ESKİ MISIR'DA KRALLARIN YÖNETİMİNDEN TANRILARIN İDARESİNE GEÇİŞ (III. ARA DÖNEM)

Ercüment YILDIRIM[1]

Öz
Binyıllar boyunca, onlarca hanedana mensup, yüzlerce kral tarafından yönetilen Mısır'daki en uzun süren siyasi bölünmüşlük, MÖ 1069 - 664 yılları arasına tarihlenen III. Ara Dönem boyunca yaşanmıştır. III. Ara Dönem, Yeni Krallık Dönemi'nin sonunda siyasi birliğin kaybolmasından başlamış, I. Psamtek döneminde merkezi otoritenin yeniden kurulmasına kadar sürmüştür. III. Ara Dönem'in parçalanmış siyasi yönetiminin oluşumunda, iktisadi yapı temel belirleyici olurken idari noktada Amon tapınakları, kralın sarayından daha üst bir konuma yerleşmiştir. III. Ara Dönem'de, Mısır'ın siyasi örgütlenmesinde, toplum yapısında ve kültüründe kalıcı değişiklikler meydana gelmiştir. Merkezi yönetim, yerini yerel güç merkezlerine bırakırken, Libya ve Nübye halkının bir kısmı Mısır'a kalıcı olarak yerleşmiştir. III. Ara Dönem'in ilk zamanlarında Delta bölgesinde Libya kökenli birçok yerel kral hüküm sürerken Vadi bölgesinde, Teb kentindeki Amon Tapınağının ruhban sınıfı mensupları en etkin siyasi güç olmuştur. Bu çalışma, Eski Mısır tarihinde merkezi otoritenin çöktüğü, Libya ve Nübyeli toplulukların Mısır'a kalıcı olarak yerleştikleri, yabancı kralların Mısır hakimiyeti için savaştığı, "Amon kral'dır" anlayışıyla geleneksel yönetim anlayışının ortadan kalktığı, III. Ara Dönem'in siyasi ve kültürel yapısını açıklayarak oluşan idari durum hakkına yeni yorumlar üretmeyi amaçlamaktadır.
Anahtar Kelimeler: Eski Mısır, III. Ara dönem, Smendes, I. Şeşonk, Piye.
JEL Kodları: B11, N17.

THE TRANSITION FROM THE RULE OF KINGS TO THE RULE OF THE GODS IN ANCIENT EGYPT (THIRD INTERMEDIATE PERIOD)

Abstract
Ruled by hundreds of kings from dozens of dynasties over millennia, Egypt's longest-lasting political fragmentation occurred during the III. Intermediate Period, dating from 1069 - 664 BCE. The Third Intermediate Period began with the loss of political unity at the end of the New Kingdom. It lasted until the reestablishment of central authority under Psamtek I. The economic structure was the primary determinant of the fragmented political administration of the Third Intermediate Period, while the temples of Amun were placed administratively above the king's palace. During the Third Intermediate Period, lasting changes occurred in Egypt's political organization, social structure, and culture. While central authority gave way to local power centers, sections of the Libyan and Nubian populations settled permanently in Egypt. In the early phase of the Third Intermediate Period, many local rulers of Libyan origin governed the Delta region, whereas in the Valley the most influential political force was the priesthood of the Temple of Amun at Thebes. This study aims to explain the political and cultural structure of the Third Intermediate Period in Ancient Egyptian history—a period marked by the collapse of central authority, the permanent settlement of Libyan and Nubian communities in Egypt, struggles among foreign rulers for control of Egypt, and the disappearance of the traditional system of governance under the principle that "Amun is king"—and to offer new interpretations regarding the administrative structure that emerged as a result.
Keywords: Ancient Egypt, Third Intermediate period, Smendes, Shoshenq I, Piye.
JEL Codes: B11, N17.

[1] Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, neshali@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5376-4061
Başvuru Tarihi (Received): 01.11.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 29.04.2026

Giriş

Eski Mısır tarihinde "III. Ara Dönem", Yeni Krallık Dönemi'nin sonunda siyasi birliğin kaybolmasından, I. Psamtek döneminde merkezi otoritenin yeniden kurulmasına kadar geçen zaman dilimini tanımlamak için kullanılmıştır. MÖ 1069 ile 664 yılları arasındaki dönemde Libya, Nübye ve Asur kralları, Nil Nehri'nin sağladığı tarımsal zenginlikleri ele geçirmek için orduları ile Mısır'a seferler düzenlemişlerdir. Yaklaşık dört yüz yıl boyunca merkezi otoriteyi sağlamak için girişimlerde bulunan fakat yerel idarecinin ötesine geçemeyen Mısırlılar, dış güçlerin siyasi ve askeri vekili konumundan kurtulamamışlardır. Yeni Krallık Dönemi'nde askeri açıdan güçlenen ve Doğu Akdeniz kıyılarındaki şehir krallıklara seferler düzenleyen kral ve krallık kurumu Mısır'ın idaresinde temel belirleyici güç konumuna ulaşmıştır. Mısır kralları, Doğu Akdeniz kıyılarındaki şehir krallıklarından aldığı vergi ve savaş ganimetleri ile zenginleşmiştir. Bu zenginliği, daha büyük ordular oluşturmaya ve görkemli tapınak ve saray yapımına harcamıştır. Fakat zamanla askeri seferlerden elde edilen gelir azalmaya başlayınca Mısır kralları, tarımsal üretimden elde edilmiş olan gelirin vergilendirme oranını artırmaya başlamıştır (Campbell, 2006, s. 255-274; Soliman, 2003, s. 356-368; Taylor, 2000, s. 330-368; Muhs, 1998, s. 220-223).

Binyıllar boyunca Mısır kralları halkın üretiminin önceden belirlenmiş kısmını kraliyetin depolarına yönlendirmiş ve bürokrasi ile askeri sınıfın harcamaları buradan karşılanmıştır. Ayrıca tapınaklar için ayrı tahsisatlar ayrılmış ve halka tapınak arazilerinde çalışma yükümlülüğü getirilmiştir. Mısır krallığındaki tarım arazileri büyük, nüfus ise nispeten az iken gelirleri merkeze toplayıp sonra dağıtma sistemi iyi işlemiştir. Fakat Yeni Krallık Dönemi'nden sonra Mısır'ın geleneksel iktisadi sistemi, sefer ganimetleri ile desteklenmeden sürdürülememiştir. Bunun üzerine vergilerin yerelde toplanıp yerelde harcanması bir zorunluluk haline gelmiş olmalıdır. Bu iş için en uygun yöntemin Tanrı Amon'un tapınaklarını kullanmak olduğu görülmüş ve vergilerin toplanıp gerekli yerlere dağıtılması işini Tanrı Amon'un ruhban sınıfı mensupları üstlenmiştir. Krallığın iktisadi durumuna müdahalesi azalan kralların, sarayın dışındaki etkisi de kaybolurken merkezi idaresinin asker sayısı gittikçe düşmüştür (Cole, 2015, s. 113-122; Morkot, 2007, s. 141-164; Broekman, 2010, s. 85-99).

III. Ara Dönem'in parçalanmış siyasi yönetiminin oluşumunda iktisadi yapı temel belirleyici olurken kraliyet sarayının idari gücünün alternatifi olan Tanrı Amon tapınakları, ahaliye nispeten istikrarlı ve daha az çalkantılı bir yaşam geçirme imkânı sunmuş olmalıdır. Bu dönemde kraliyetin askeri gücü azalmasına rağmen Mısır şehirleri gelişmiş ve ticaret kesintisiz devam etmiştir. Daha önceki dönemlerde askeri ihtiyaçlar için ayrılmış olan tahsisatlar, halkın ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmış olmalıdır. MÖ 1069 - 664 yılları arasında Mısır'daki parçalanmış güç yapısı zaman zaman yerel savaşlar meydana getirse veya Libya ve Nübye kralları yıkıcı askeri seferler gerçekleştirse dahi Mısır'daki hayatın sakin sürdüğü görülmektedir (Schneider, 2010, s. 373-403; David, 2021, s. 14-23; Hubschmann, 2010, s. 173-187).

XXI. ile XXV. Hanedanlıklar dönemini kapsayan III. Ara Dönem, Mısır tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde, Mısır'ın siyasi örgütlenmesinde, toplumunda ve kültüründe önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Merkezi yönetim, yerini yerel güç merkezlerine bırakırken, Mısırlı olmayan, Libya ve Nübye halkının bir kısmı bölgeye kalıcı olarak yerleşmiştir. Nüfus profili kalıcı olarak değişirken, Mısır siyasi olarak daha içe dönük hale gelmiş ve özellikle Levant üzerindeki siyasi etkisi büyük ölçüde azalmıştır. Merkezi otoritenin çöküşü, yerel güç merkezlerinin oluşumu, demografik yapının bozulması gibi unsurlar halkın inanç yapısından cenaze törenlerine, adli kararlardan vergilendirme sistemine kadar her alanda büyük değişime sebep olmuştur. Eski Mısır kral listeleri incelendiğinde III. Ara Dönem'e tarihlenen XXI. ve XXV. Hanedanlıklar dönemini krallarına ya hiç değinilmemiş ya da kısıtlı bilgi verilmiştir. Antik Mısır tarihçisi olan Manetho, eserinde sadece Delta bölgesinde hüküm sürmüş Aşağı Mısır krallarının bir kısmı hakkında bilgi vermiştir (Manetho, 1964, s. 155-166; Aston, 1991,

s. 95-107; Broekman, 2012b, s. 195-209; Cooper, 2018, s. 143-168; Broekman, 2012a, s. 349-351).

1. Siyasi Birliğin Dağılması

Yeni Krallık Dönemi'nin son kralı olarak kabul edilen XI. Ramses öldüğünde, Mısır, iktisadi olarak zayıflamış ve siyasi olarak istikrarını kaybetmiş bir haldeydi. Mısır'ın güneyindeki Kuş Eyaleti'nin valisi olan Panehsi, ihtimal ile eyalet vergilerini göndermemekte ve bağımsız bir kral gibi hareket etmekteydi. Bu durum bir iç savaşa neden olmuş ve kuzeyden gelen orduya yenilen Panehsi, tarih sahnesinden silinmiştir. İç savaş esnasında yaşananlar, Mısır'ın içerisinde bulunduğu iktisadi ve siyasi sorunları derinleştirmiştir. Bu dönemde Mısır, siyasi olarak bir bütün görünmesine rağmen krallığın kontrolü kuzeydeki Delta bölgesinde birbiri ardına tahta geçen krallar ile Teb kentindeki Tanrı Amon ruhban sınıfının da idarecisi olan ordu komutanları arasında bölünmüştü. Bu esnada kökeni bilinmeyen fakat nüfuzlu bir isim olan Smendes (MÖ 1069-1043), kuzeyde hakimiyetini genişletmeyi ve Tanis kenti merkezli bir idare kurmayı başarmıştır (Thijs, 2003, s. 289-306; Ridealgh, 2014, s. 359-373).

Smendes'in eşi olan Tentamun'un, Ramses kraliyet ailesinin bir üyesi olduğu ve Smendes'in meşruiyetini buradan sağladığı düşünülmektedir. Meşruiyetinin kaynağı tartışmalı olan Smendes'in otoritesini Tanrı Amon'dan aldığı açıktır. Mısır'daki tüm tanrıların en üstün olanı, yaratılışın kaynağı ve Mısır'ın gerçek kralı olarak kabul edilen Amon, ruhbanları eliyle siyasi idarenin zirvesinde yer almaktaydı. Kral ise yalnızca Amon tarafından atanan ve kâhinler aracılığıyla tanrının kararlarını öğrenip uygulayan basit bir idareciydi. Yeni yönetimin işleyişi, kehanet danışmalarının Karnak Tapınağı'nda düzenlenen ritüel ile kralın varlığı resmileşmiş ve halka ilan edilmiştir. Aynı ritüelin Teb kentinde de yapıldığı ve orada da Tanrı Amon'a vekâlet eden bir kralın olduğu bilinmektedir. Bu parçalı siyasi yapının nasıl sürdürüldüğü ise tam olarak bilinmemektedir. Kuzeyde Kral Smendes ve eşi Tentamun, tarafından kurulan veya genişletilen Tanis şehri, III. Ara Dönem boyunca bir idari merkez işlevi görmüştür. Yine de Tanis şehrinin, Teb ve Memfis gibi kadim kentlerin ötesine geçmiş olduğu iddia edilememektedir. XXI. Hanedanlık döneminde kuzeyli Mısır krallarının faaliyetleri hakkındaki bilgiler yetersizdir. Bu yetersizliğin temel sebebi kralların idari ve askeri konulardaki pasifliğidir (Rice, 2002, s. 193-195; Niwiński, 1979, s. 49-68; Kuhrt, 2020, s. 210-211; Myśliwiec, 2000, s. 20-26).

Kuzeyde Kral Smendes, görece tek kral olarak idareyi ele almış olmasına rağmen güneydeki Teb kentinde Amon başrahibi olan komutanlar arasında mücadele devam etmekteydi. Özellikle Komutan Herihor diğerlerinden bir adım öne çıkmayı başarmıştı. Herihor'un bir dönem Mısır krallarına ait unvanları kullanmış olduğu görülse de bu durum uzun sürmemiş bir diğer komutan olan Piankh, Herihor'un yerini almıştır. Bu değişimin nasıl yaşandığı hala bilinmezliğini korumaktadır. Piankh, Tanis kentindeki kralın dünyevi otoritesini tanımış ve Teb kentindeki Tanrı Amon'un başrahibi ve ordu komutanı unvanını kullanmış olsa dahi Orta ve Yukarı Mısır'ın fiili kontrolünü elinde tutmuştur (Aston, 2020, s. 684-719; Costa, 2006, s. 61-74; James & Morkot, 2010, s. 231-260; Thijs, 2005, s. 73-110).

Smendes ve halefi Amenemnisu'nun (MÖ 1043-1039) iktidarından sonra, kuzeydeki Tanis kenti tahtı, Teb kentinden gelen komutan I. Pinudjem'in oğlu I. Psusennes'e geçmiştir. Bu esnada Yukarı Mısır, I. Psusennes'in kardeşi Menkheperra, tarafından idare edilmekteydi. Böylece Teb kentli bir hanedan ailesi tüm Mısır'ı yönetmeye başlamıştır. Bu durumun kuzey ile güney arasındaki dostane ilişkiler sonucunda gerçekleşen hanedan aileleri arasındaki evlilikler yoluyla olduğu düşünülmektedir. Bu kısa süreli birleşmeye rağmen krallığın bölünmesi devam etmiştir. MÖ 984 yılında Meşveş Kabilesi Şefi Şeşonk'un oğlu Osorkon'un (MÖ 984-978) Tanis şehrinin tahtına çıkmasıyla Delta bölgesinde yeni bir hakimiyet başlamıştır. Osorkon, Libya kökenli olmasına rağmen bir Mısır kralı gibi davranmakta ve kraliyet statüsünü sürdürmekteydi. Ayrıca Osorkon, kuzeyli Tanis krallarının unvanlarını da eksiksiz biçimde taşımaktaydı. Libya kökenli

insanların göçleri ve akınları Yeni Krallık Dönemi'nde Merneptah ve III. Ramses tarafından püskürtülmüş olsa da mültecilerin ve savaş esirlerinin Mısır'a yerleştiği bilinmektedir. Bunun ötesinde Yeni Krallık Dönemi'nin sonunda Mısır ordusunun neredeyse tamamı Libyalı paralı askerlerden oluşturulmuştur. Bu iki gelişme sonucunda III. Ara Dönem'e gelindiğinde Mısır'daki Libyalı sayısını büyük oranda artmıştır (Taylor, 1988, s. 230-231; Dodson, 1993, s. 267-268; Wainwright, 1962, s. 89-99; Naunton, 2010, s. 120-139: Yıldırım, 2025, s. 372-392).

2. Birleşik Mısır'ı Yeniden Kurma Mücadelesi

III. Ara Dönem'de, Mısır'ı birleştirip güçlü bir krallık oluşturma teşebbüslerin en etkililerinden birini I. Şeşonk (MÖ 945-924) gerçekleştirmiştir. I. Şeşonk, iktidarı boyunca dini otoriteden bağımsız sivil krallık sistemini yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Tanrı Amon'un ruhbanları tarafından yapılan kehanet istişareleri sürse dahi düzenleyici bir siyasi araç olmaktan uzaklaşmıştır. Yeni sivil yönetim sisteminde yayılmacı bir dış politikanın benimsenmesi ve iddialı bir kraliyet inşa programının sürdürülmesine gayret edilmiştir. Kuzeydeki Tanis şehri merkez olmak üzere Mısır'ın tamamında doğrudan kraliyet kontrolü sağlama girişimi, Teb kentindeki bağımsız Amon ruhbanlarının idari statüsünün kısıtlanmasını amaçlamaktaydı. Bunun için Kral I. Şeşonk, oğlu Luput'u, Teb kentindeki Amon ruhbanlarının hiyerarşik olarak üzerindeki bir konuma yerleştirdi. Böylece Teb kentinin siyasi otoritesini büyük oranda kırmayı başardı. İç istikrar noktasında başarıyı yakalayan I. Şeşonk, Karnak Yazıtları'nda ve Eski Ahit'te belirtildiği üzere İsrail, Yahuda, Gazze ve Megiddo da dahil olmak üzere Güney Filistin'in büyük kentlerine karşı MÖ 925 yılında büyük bir askeri sefer düzenlemiştir. Bu başarılı seferin ardından I. Şeşonk, Mısır'a döndükten kısa bir süre sonra ölmüştür. Böylece birleşik Mısır'ı yeniden kurmak için yapılan ilk girişim yarıda kalmıştır (Finkelstein, 2002, s. 109-135; Wilson, 2001, s. 24-71; James & Van der Veen, 2011, s. 127-136; Kitchen, 2001, s. 3-12).

Birleşik Mısır'ı yeniden kurma çabaları I. Şeşonk'un halefleri döneminde de devam etmiştir. Ancak eyalet yöneticilerinin artan gücü, kraliyetin kontrolünün zayıflamasına ve bunun sonucunda merkezi yönetimin gevşemesine yol açtı. I. Şeşonk'un halefleri Tanrı Amon'un ruhbanları karşısında üstünlük sağlayamamış ve bazı önemli makamların babadan oğula geçmesine müsaade etmek zorunda kalmışlardır. I. Şeşonk döneminde iç istikrarı sağlamak için yakın akrabalarını Memfis ve Teb gibi büyük merkezlerdeki önemli makamlara atanması politikası, eyaletlerin artan bağımsızlığı karşısında başarısız olmuştur. III. Ara Dönem'in krallarından olan II. Osorkon'a (MÖ 874-850) ait Tanis kentindeki bir yazıtta Tanrı Amon'dan sivil ve dini makamlara çocuklarının atanması için izin istemesi, kralların Tanrı Amon ruhbanları karşısında üstünlüğünü kaybettiğinin göstergesidir (Dodson, 1993, s. 267-268; Yıldırım, 2021, s. 239-263; Jacquet-Gordon, 1960, s. 12-23; Uphill, 1967, s. 61-62).

MÖ 9. ve 8. yüzyıllar boyunca iktidarı devralan her kral ve yerel yöneticinin birleşik Mısır'ı yeniden kurma amacını gerçekleştirmek isteği olsa dahi Mısır'ın sosyal yaşamı ve inanç sisteminin ulaştığı nokta bu amacı imkânsızlaştırmıştır. Tanrılar tarafından seçilmiş veya tanrılığını ilan etmiş tek kral yerine Tanrı Amon'un yeryüzünde emirlerini yerine getirmek için bulunan idareciler sistematiği, III. Ara Dönem'in ortalarında genel bir kabul halini almıştır. Bu dönemde Libya kökenli kişiler tarafından idare edilen eyaletler giderek daha özerk hale gelmiştir. Bunların ötesinde Teb kentindeki Tanrı Amon'un ruhban sınıfının başında yer alan Harsiese kendini kral ilan etmiştir. Harsiese'nin kral olduğuna inanıldığının en büyük göstergesi ise Tanis kentindeki Mısır kralları gibi kendisine bir cenaze düzenlenmesi ve Medinet Habu'da şahin başlı bir lahit içinde gömülmesidir. Bu durum Aşağı ve Yukarı Mısır ayrımını derinleştirmiş ve Tanis kralları birleşik Mısır'ı askeri güç ile kurmak için harekete geçmiştir (Niwiński, 1988, s. 226-230; Christine, 1979, s. 167-169).

Tanis kralları, birçok defa Delta bölgesinden topladıkları ordu ile kuzeyden güneye ilerleyip Teb kenti üzerinde şiddet yolu ile otorite kurma girişiminde bulunmuştur. II. Takelot ve III. Osorkon

dönemlerinde Teb kentine ilerlenmiş ve bir dizi çatışma yaşanmıştır. Teb kentindeki bağımsız idareyi, otorite altına almak için mücadele verilirken III. Şeşonk (MÖ 825-773) döneminde Delta bölgesinde çok sayıda yerel idareci ortaya çıkmış ve bazıları kendilerini kral ilan etmiştir. Bunlardan biri XXII. Hanedan ailesiyle akrabalığı bulunan I. Pedubastis (MÖ 818-793) olup uzun süre bağımsız yönetimini sürdürmüştür. Mısır'ın MÖ 780-730 yılları arasındaki dönemde birçok yerel idareci, bağımsızlığını ilan etmiş ve Tanis kentindeki kralların bunları durdurmak için yaptığı girişimler yetersiz kalmıştır. Mısır tarihinin bu dönemi ile ilgili kayıtlar oluşan siyasi kaos ortamından dolayı yetersizdir. Tanis kralları ortada bir başarı olmadığı için kitabe yazdıramamış bağımsızlık için ayaklanan krallar da meşruiyetini sağlayamadıkları için tarihi metinlerde yer alamamışlardır (Aston, 1989, s. 139-153; Kahn, 2006, s. 21-40).

MÖ 730'lu yıllara gelindiğinde Mısır'ın Delta bölgesindeki Bubastis ve Leontopolis kentlerinde birbirinden bağımsız iki kralın ve Yukarı Mısır'da Hermopolis ve Herakleopolis kentlerinde birbirine rakip iki kralın idaresi mevcuttu. Ayrıca Delta bölgesinde Libya kökenli dört "Büyük Şef" unvanlı yönetici ile Sais kentinde "Batı Prensi" unvanlı Tefnakht (MÖ 732-725), hüküm sürmekteydi. Tefnakht, Delta'nın batısını ele geçirdikten sonra Memfis kentini de alarak Aşağı Mısır'da siyasi birliği sağlamak için adım atmıştır. Bunun üzerine Nübye Kralı Piye, Tefnakht'ın yayılmacı politikalarını durdurmak için Mısır'a bir askeri sefer başlatmıştır.

3. Libya – Nübye Mücadelesi

III. Ara Dönem boyunca Mısır'ın güneyindeki Vadi bölgesini kontrolü altına almaya çalışan Nübye kralları arasında en önemlilerinden birisi Piye'dir. XXV. Hanedanlığın üçüncü kralı olan Piye, kraliyet kenti Napata'da siyasi otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra Libya kökenli Delta bölgesinin en güçlü kralı olan Tefnakht'e karşı bir sefer başlatmıştır. Bu seferin gelişimi ve sonuçları Piye tarafından bir dikilitaşa yazılmış ve böylece Libyalı Tefnakht ile Nübyeli Piye'nin Mısır hakimiyeti mücadelesi hakkında pek çok ayrıntı günümüze kadar ulaşmıştır. Mısır tarihçilerinin Piye'nin Zafer Steli olarak isimlendirdiği metinde, Tefnakht'ın Orta Mısır'ı yönetimine alma girişiminde bulunmak için kuzeydeki yerel krallıklarla bir müttefik kurduğu ve Piye ile savaşları anlatılmaktadır. Piye, Zafer Steli'nde, Batı'nın Büyük Şefi unvanı kullanan Tefnakht'ın Memfis şehri dahil olmak üzere Kuzey kıyı bataklıklarından Liṣt'e kadar olan toprakların tamamını ele geçirdiği anlatılmalıdır. Daha sonra Tefnakht, yerel idarecileri itaat altına almış, Hermopolis Kralı Nimlot ile ittifak kurmuş ve oluşturduğu büyük ordu ile Yukarı Mısır'a ilerlemeye başlamıştır. Nübye Kralı Piye, bu askeri sefer karşısında büyük bir ordu ile kuzeye ilerlemeye başlamıştır. Mısır hakimiyeti için karşılaşan iki büyük ordu arasında yaşanan savaşı Nübye Kralı Piye kazanmıştır (Galpaz-Feller, 1995, s. 506-521; Spalinger, 1979, s. 273-301; Aja Sánchez, 2012, s. 218-232; Depuydt, 1993, s. 269-274).

Nübye Kralı Piye, Nil Nehri vasıtasıyla kuzeye ilerlemiş ve Mısır'ın en önemli kentlerinden biri olan Teb'e varmıştır. Teb kenti, III. Ara Dönem'de Tanrı Amon'un kült merkezi olduğu için büyük saygı görmekteydi. Piye, Teb kentine vardığında kendisini bekleyen düşmanları ile giriştiği savaştan zafer ile çıkmış, yenilen askerler kuzeye kaçmışlardır. Piye'nin ilerleyişini durdurmak için Hermopolis şehrinde hazırlıklar yapılmış olmasına rağmen başarılı olunamamışlardır. Hermopolis'i ele geçiren Piye ilerleyişine devam etmiş Memfis kentine ulaşmıştır. Memfis, kadim Mısır krallarının kraliyet merkezi olduğu için ele geçirilmesi Piye için büyük bir prestij kaynağı olacaktı. Memfis kentini kuşatan Piye, oldukça güçlü bir savunma ile karşılaşmıştır. Kentin etrafını saran yüksek koruma duvarlarını aşamayan Piye, tecrübeli komutanlarından almış olduğu görüş üzerine topraktan yüksek bir rampa yaptırmış ve şehri ele geçirmeyi başarmıştır. Memfis'i ele geçiren ve Tefnakht'ın otoritesini sonlandıran Piye'ye Delta bölgesindeki tüm yerel yöneticiler hediyeler getirerek itaatlerini bildirmişlerdir. Piye, vergiye bağlamış olduğu yerel yöneticilere bağımsızlığını vermiş ve tekrar kraliyet kenti olan Napata'ya çekilmiştir (Gozzoli, 2021, s. 350-395; Kitchen, 2009, s. 436-442; Ritner, 2003, s. 367-385).

Piye, merkezi idare mantığını kaybetmiş olan Mısır'ı yeniden birleştirebilecek bir sistem oluşturamamıştır. Piye, vergisini ödediği ve bağımsızlık için isyan etmediği müddetçe yerel idarecilerin varlığını sürdürmesine izin vermiştir. Piye'nin yerel yöneticilerin idare ettikleri toprakları hakimiyetine alamamış olmasından temelinde kraliyet merkezi olan Napata'nın özellikle Delta bölgesine uzak olması bulunmaktadır. Piye'nin seferinin sonucunda Libya kökenli Tefnakht'ın Mısır'daki etkisi azalmış ve bu durum parçalanmış olan siyasi yapının sürmesinin yolunu açmıştır. Piye, Mısır'daki kentleri ele geçirip, yağmalayıp savaş ganimetleri ile Nübye topraklarına döndükten sonra Tefnakht'ın kral statüsü ortadan kalkmamış olmasına rağmen yerel yöneticiler nispeten bağımsız bir idare sürdürmeye devam etmiştir. Tefnakht, ilerleyen süreçte Herakleopolis şehrine kadar uzanan bölgede ve Delta'nın batısında otoritesini sağlamlaştırmış fakat Mısır'ın tek yöneticisi olmayı başaramamıştır (Galpaz-Feller, 1993, s. 399-414; Gozzoli, 2001, s. 59-67).

Piye'nin halefi olan Şabaka, (MÖ 716-702) Nil Nehri boyunca kuzeye uzanan yeni bir askeri sefer gerçekleştirmiştir. Bu sefer hakkında günümüze kalan bir yazıt olmamasına rağmen Nübye Kralı Şabaka'nın ele geçirdiği toprakları yönetmek amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. Şabaka, ilhak ettiği Mısır topraklarına vekil yönetici atamak yerine Nübyeli idareciler görevlendirmiştir. Şabaka'dan sonra kral olan Taharko ve Tanutamani de Mısır topraklarını doğrudan idare etme yoluna gitmiş ve Nübye Kralı unvanlarının yanında Mısır Kralı unvanını da kullanmışlardır. Nübye kralları, Delta bölgesini ele geçirip otoritelerini Mısır'ın tamamına yayamamış olmasına rağmen Memfis kentinin güneyine kadar Yukarı Mısır'ı yönetmeyi başarmışlardır. Yönetimin devamlılığını sağlamak için Mısır kralları gibi davranmış Mısır ahalisinin inancına ve kültürüne karşı saygılı bir tutum benimsemişlerdir (Broekman, 2012, s. 349-351; Breasted, 1901, s. 39-54; Ertman, 1972, s. 83-86).

Gerçek bir Mısır kralı olduğunu yönettiklerine göstermek isteyen Şabaka ve ardılları, Mısır geleneklerine özel bir saygı göstermiş ve bilinçli bir biçimde Eski Krallık dönemi inancını sürdürmeye gayret etmişlerdir. Kral Şabaka tarafından yazdırılmış ve Memfis kentindeki Büyük Ptah Tapınağı'na diktirilmiş olan anıtta, Memfis teolojisinde yer alan Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleştirilmesi anlatılmaktadır. Bu kasıtlı inanç değişimine gidilmesinin temelinde Tanrı Amon'un aşırı güçlenmiş olan ruhban sınıfı mensuplarının gücünü azaltıp Tanrı Ptah'ın ruhbanlarını daha etkin hale getirmek amacı bulunmaktadır. Bu amaç gerçekleşirse, III. Ara Dönem'i karakterize eden siyasi parçalanmışlığın ortadan kaldırması ve Memfis kenti merkez olmak üzere yeni bir güçlü idarenin kurulması gerçekleşebilecektir. Bu noktada eski yaşam ve idare biçimine geri dönülmesi için Nübye kralları, Eski Krallık Dönemi'nin inanç, bürokrasi, sanat, edebiyat ve ritüellerini yeniden canlandırmaya gayret etmiştir (Bodine, 2009, s. 3-21; Finnestad, 1976, s. 81-113).

Bu değişim girişimi esnasında Teb kenti, diğer şehirler karşında üstün statüsünü korumayı başarmış fakat Amon ruhban sınıfının gücü gölgede kalmıştır. Kral Şabaka'nın ardılları, Teb kentindeki tapınakların en üst yöneticisi olarak "Tanrı Amon'un Eşi" unvanlı kraliyet ailesinin en genç kadın üyeleri arasından seçilen bir kızı atamıştır. Böylece kralın siyasi otoritesini tehdit edecek Teb merkezli bir alt hanedanın ortaya çıkma olasılığını bertaraf etmişlerdir. Nübye kralları önce Mısır'ın güneyinde sonrasında kuzeydeki Delta bölgesinde siyasi birliği sağlamak yolunda büyük başarı kazanmıştır. Şabaka'dan sonra kral olan Taharqa, (MÖ 690-664) Mısır birliği yolunda büyük başarılar kazanmasının hemen ardından Doğu Akdeniz'deki zengin kıyı şehirlerine ve Fenike topraklarına askeri seferler düzenlemeye başlamıştır. Bu genişleme stratejisi bu bölgede siyasi etkinliği olan Asur'u rahatsız etmiştir (Adel, 2023, s. 96-107; Ayad, 2007, s. 1-13; Adel, 2003, s. 82-95; Landborg, 2014, s. 190-199).

Asur Kralı Asarhaddon'un gerçekleştirdiği Mısır seferleri sonucunda, Delta bölgesi ve Memfis kenti Asur kontrolüne girmiştir. Ele geçirdiği bölgeleri doğrudan idare etmeyi başaramayan

Asarhaddon, Delta bölgesindeki şehirleri Mısır kökenli soylu ailelere vergi ödemeleri karşılığında bırakmıştır. Asarhaddon'un geri çekilmesinin ardından Nübye kralları Taharka ve Tanutamun, Delta bölgesini geri almaya çalışmışlardır. Bunun üzerine Asurbanipal, Mısır'a birkaç sefer düzenleyip Teb kentinin surlarını aşıp, şehri yağmalamıştır. Asurbanipal bölgede kalıcı olamamış ve vekil yöneticiler atamıştır. Bu vekil yöneticilerden I. Necho ve sonrasında oğlu I. Psamtik Mısır'ı bir yönetim altında toplamayı başarmıştır (Yıldırım, 2023, s. 1-18; Höflmayer, 2021, s. 192-193; Kahn, 2006, s. 251-267; Spalinger, 1974, s. 295-326).

4. Amon Kral'dır

III. Ara Dönem'in en karakteristik özelliği, Mısır'ın siyasi parçalanmışlığıdır. Bu parçalanmışlığı ortaya çıkaran faktörlerin başında Libya kökenli askeri komutanların önemli mevkilerde uzun süre kalması sonucunda meşru Mısır kralının otoritesinin zayıflaması gelmektedir. Sonrasında Yeni Krallık Dönemi krallarının akrabalarına ve eyalet yöneticilerine geniş yetkiler vermesi bir diğer önemli faktördür. Bu politikalar, Mısır'ın, bölgesel bağımsızlığa doğru kaymasında ve ekonomik kaynaklara erişim ile kontrol konusunda kralın rolünün azalmasına yol açmıştır. Askeri gücünün dışındaki yetkileri oğullarına ve eyalet yöneticilerine terk eden Mısır kralları, iktisadi yapının sürdürülmesini de ruhban sınıfı mensuplarına bırakmıştır. İç politik sistemde böyle bir değişikliğe gidilmesinde demografik yapının değişmesinin sonucunda yaşanan nüfus artışının etkili olduğu düşünülmektedir.

Eski Mısır'ın üç büyük kenti olan Memfis, Herakleopolis ve Teb'teki Amon tapınaklarını idare eden ruhban sınıfı mensupları sahip oldukları inanç gücünü iktisadi etkilerini artırarak pekiştirmişlerdir. Özellikle XXII. Hanedan Dönemi sonrasında yerel idarecilerin askeri gücü de bu ruhbanların kontrolüne geçmiştir. Ayrıca bu kentlerdeki ruhbanlar, bürokratlar ve komutanlar görevlerini kalıtsal hak haline getirmiş ve oğullarına miras bırakmaya başlamıştır. III. Ara Dönem'de hızla yaygınlaşan bu uygulama ile Tanrı Amon ruhbanlarının en üst konumu ve ordu komutanlıkları birkaç ailenin eline toplanmıştır. Mısır kralları bu durumun doğuracağı tehlikeli sonuçları görmüş ve kendi oğullarını başta Teb olmak üzere birçok kentin idaresi için görevlendirmiş olsa dahi bu değişimi durdurmamıştır.

Eski Mısır'da Tanrı Amon'un kült merkezi olan Teb kentinde bu dönemde yapılmış olan mezarlara bakıldığında önemli makamların yerel aileler tarafından nesiller boyunca idare edildiği görülmektedir. Bu dönem mezarlara yazdırılan soyağaçlarında, ataların adlarının önünde yazan unvanın nesiller boyunca devam ettiği görülmektedir. Bu durum eyalet merkezlerini kontrol eden güçlü yerel elitler oluşturmuştur. Eski Mısır'da merkezi hükümetin geleneksel yetkilileri olan vezir, hazine memuru, tahıl ambarlarının gözetmeni artık eyalet idaresindeki etkisini kaybetmiştir. Özellikle Delta bölgesinde yer alan Libya kökenli nüfusun ileri gelenleri, kısa sürede şehir elitlerine ve oradan da yerel yöneticiye dönüşmüştür. Sais, Leontopolis, Tanis ve Bubastis şehirleri bu hızlı dönüşümün yaşandığı yerler olup merkezi yönetimin gücünü kırmış ama Teb kentindeki Amon ruhbanlarının önüne geçememiştir.

Mısır kralları bu değişimi fark ederek önlemler almak için farklı yollar denemişlerdir. Bu sıra dışı yöntemlerden birini III. Şeşonk (MÖ 825-773) denemiş ve yerel seçkinlerin üzerinde hakimiyet kurmak için kasıtlı olarak ikincil bir kraliyet hanedanlığı kurdurmak yoluna gitmiştir. Böylece siyasi olarak merkeziyetsizlik yerine iki hanedanlı yönetim tercih edilmiştir. Bu girişim çok etkin olmamış ve yeni hanedanlık yerel elit konumunun ötesine geçememiştir. Aslında bir federasyon idaresine benzeyen III. Ara Dönemde, merkezi gücün eksikliğinden dolayı Nübye ve Libya üzerinden gelen askeri saldırılar durdurulamasa dahi insanların günlük yaşamlarının önceki dönemlere kıyasla geri kaldığını iddia etmek pek mümkün değildir.

III. Ara Dönemde idari açıdan federatif bir yapıya sahip olan Mısır'da kuzeydeki Delta bölgesi ile güneydeki Vadi bölgesi arasında büyük bir ayrım gözükmemektedir. Kuzeyin kontrolü neredeyse tamamen Libya kökenli elitleri elindeydi. Libyalıların, Delta bölgesine akınlarından hemen hemen

bir yüzyıl sonra Mendes, Bubastis ve Tanis gibi kasabalar, şehir boyutuna ulaşmış ve üretim önceki dönemlere göre artmıştır. Bunun temel nedeninin nüfus artışı olduğu kabul edilse dahi yerinde yönetimin de etkisi inkar edilmemektedir. III. Ara Dönemde, Vadi bölgesi siyasi olarak Delta'dan daha merkeziyetçi kalmıştır. Hermopolis, Herakleopolis ve Abidos gibi şehirler varlıklarını güçlü biçimde sürdürmelerine rağmen Teb, üstün statüsünü daima korumuştur. Güney kentleri kuzeydeki Libyalı yöneticilerin ilerleyişine karşı direnmiş ve Teb kenti MÖ X. ve VIII. yüzyıllar arasında özerkliğini korumuştur.

Mısır krallarının Tanrı Amon'a tabi olması, inancın dünyevi yaşantı üzerinde olduğunu kabul eden Mısır ahalisi için sıradan bir durumdu. Yeni Krallık Dönemi'nde dahi varlığını koruyan bu anlayış teorikte doğru görünse dahi pratikteki uygulaması farklılık göstermekteydi. Önceki dönemlerde kral tarafından belirlenen Amon baş ruhbanı, kralın isteklerinin ötesinde bir karar alamamaktaydı. Fakat III. Ara Dönemde kralın ruhban sınıfı mensuplarını ataması yerine babadan oğula geçen bir sisteme geçilmesi ruhbanların kendi sınıfları lehine karar almasını ortaya çıkarmıştır. Üzerlerinde Tanrı Amon dışında bir otorite bulunmayan ruhbanlar, önceki dönemlerde kullandıkları basit nitelemeler yerine krallar ile yarışacak unvanlara sahip olmaya başlamışlardır. Mısır tarihi boyunca tanrılar dünyasına mensubiyeti kabul edilen tek kişi meşru Mısır kralı iken ruhban sınıfı mensuplarının insanların dünyasında yer aldığına inanılmaktaydı. III. Ara Dönemde Tanrı Amon'un ruhban sınıf mensupları kendilerini insanların üzerinde Amon'a ulaşılacak yoldaki bir konuma taşımışlardır. Bu durum onlara hatasızlık, sorgulanmazlık ve itiraz edilmezlik gibi sıfatlar kazandırmıştır.

I. Şeşonk döneminden sonra kralın siyasi otoritesi yeniden yükselişe geçtiğinde, özellikle MÖ 850 yılından sonra Amon ruhbanlarının topyekun etkinliğini ortadan kaldırmak için hepsinin tabi olmak zorunda olduğu yeni bir makam oluşturulmuştur. Teb kentindeki Amon Tapınağı'nda "Tanrı Amon'un Eşi" unvanlı kraliyet ailesine mensup evlenmemiş ve evlenemeyecek bir kadın Amon'un baş karar vericisi konumuna taşınmıştır. Tanrı Amon'un Eşi'nin bir ailesi olamayacağı için soya dayalı bir ruhbanlığın gelişimi önlenmiş ve askeri güce erişimi de kesilmiştir.

5. Sonuç

III. Ara Dönem'deki parçalanmış siyasi yapı ve Mısır dışından gelen askeri seferler nedeniyle, diğer dönemlere kıyasla günümüze daha az yazılı metin ulaşmıştır. Mısır'ın kadim kraliyet kentlerinin yanında Delta bölgesinde nüfus yoğunluğunu Libya kökenli göçmenlerin oluşturduğu yeni kentler inşa edilmiştir. Deniz Kavimleri Göçleri ile gelenlerin Delta'nın doğu bölgelerine Libya'dan göçenlerin batı bölgelerine yerleşmesi sonucunda kent sayısının artması yeni yerel elitlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durum Mısır'ın sosyal yapısına zarar verirken merkezi yönetimin sürdürülmesini de zorlaştırmıştır. Bürokratik işleyişe dayanan siyasi ve iktisadi yapının yerini ruhban sınıfı mensuplarının sürdürdüğü tapınak merkezli sistem almaya başlamıştır. Bu sistemde vergilendirme ruhbanların eliyle sürdürülmüş ve "Amon Kral'dır" denilerek mevcut kral Tanrı Amon'un emri altına verilmiştir. Tanrı Amon'un isteklerini ruhban sınıfına mensup kahinler aracılığı ile krala ilettiği sistem vasıtasıyla kraliyet ailesinin dışa kapanıklığı son bulmuştur.

Eski Mısır'da kraliyet ailesi dışa kapanıklığının sağlanması için uç noktada bir çözüm bulunmuş ve aile içi evlilik sistemi geliştirilmiştir. Mısır inancının dışında politik bir çözüm olan aile içi evlilik uzun süre kraliyet ailesini yönettiklerinden daha üst bir konumda tutmuş hiçbir elit krala karşı isyanını haklı gerekçelere dayandıramamıştır. III. Ara Dönem öncesinde birbiri ardına tahta geçen ve hepsi de Ramses ismini unvan gibi taşıyan krallar döneminde, Tanrı Amon'un ruhban sınıfının güçlenememesinin temelinde yönetecek bir tanrıdan çok savaşacak bir krala ihtiyaç olması yer almaktaydı. Ramsesler döneminde Mısır, Levant üzerine düzenlenen askeri seferlerden büyük gelir elde ettiği için iktisadi hayatın devamlılığı için halktan alınan vergilere gerek kalmamaktaydı. Birbiri ardına Levant üzerine gerçekleşen seferler Akdeniz'deki ticaret sistemini bozduğu için bölge fakirleşmiş ve elde edilen ganimet, seferler için harcanan maliyeti

karşılayamaz hale gelmiştir. Bu durum kralların iktisadi gücünü ve siyasi otoritesinin zayıflamasına yol açmıştır.

III. Ramses'in güçlü iktidarından sonra, krallar Tanrı Amon'un ruhban sınıfı mensuplarına danışmadan ve kehanetlerin sonucunu öğrenmeden karar alamaz hale gelmişlerdir. III. Ramses öncesinde de özellikle Mısır'ın sosyal hayatında etkin olan Amon ruhbanlarının etkinliği birçok kral için istenmedik bir durum olmuştur. Hatta Akhenaton'un Tanrı Aton'u tekleştirme niyetinin altında güçlenen Amon ruhban sınıfının etkilerini ortadan kaldırmak isteği yatmaktaydı. Akhenaton temelde bir inanç değişikliği ortaya koymaktan öte, ihtimalle sahip olduğu ileri görüş ile Tanrı Amon'un ruhbanlarının güçlerini kırmak istiyordu. Belki de Akhenaton, Tanrı Amon'un ruhbanlarının aşırı güçlendiğinde Mısır'ı birleştiren tek kral yerine bir tanrının farklı yöneticilerinin idareyi ele alacağını düşünmüştür. Siyasi istikrarın ancak merkezi bir yönetimin devamlılığından kaynaklandığını bilen Akhenaton, artık tanrı krallığın siyasi hakimiyet için yeterli gelmediğini düşünüyor olmalıdır. III. Ara Dönemde Mısır'da oluşan Amon'un tekleştirip tüm ruhbanların onun emrine girmesi, siyasi birliğe sahip olamayan toplulukların dini otorite ile birleşebilmesi için ilham kaynağı olmuş olmalıdır.

Kaynakça

Adel, M. (2023a). The economic role god's wife of Amun through her officials in late period. *Minia Journal of Tourism and Hospitality Research MJTHR, 16*(2), 82-95.

Adel, M. (2023b). The political role of god's wife of Amun from her titles. *Minia Journal of Tourism and Hospitality Research MJTHR, 16*(29), 96-107.

Aja Sánchez, J. R. (2012). Qebeh, qebehet and "cool water" in piye's victory stela. *Chronique d'Egypte*, 87, 218-232.

Aston, D. A. (1989). Takeloth II: A king of the "Theban twenty-third dynasty"?. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 75, 139-153.

Aston, D. A. (1991). Two osiris figures of the third intermediate period. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 77, 95-107.

Aston, D. A. (2020). The third intermediate period. I. Shaw ve E. Bloxam, (Ed.), *The Oxford Handbook of Egyptology* içinde (s. 684-719). Oxford University Press.

Ayad, M. F. (2007). On the identity and role of the god's wife of Amun in the rites of royal and divine dominion. *JSSEA,* 34, 1-13.

Bodine, J. J. (2009). The shabaka stone: An introduction. *Studia Antiqua, 7*(1), 3-21.

Breasted, J. H. (1901). The philosophy of a Memphite priest. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, 39*(1), 39-54.

Broekman, G. P. F. (2012a). Manetho's "Three other kings" between osorthôn and takelôthis, and their importance for the chronology of the third intermediate period and the New Kingdom. *Ägypten Und Levante / Egypt and the Levant, 22*, 349-351.

Broekman, G. P. F. (2012b). The theban high-priestly succession in the first half of the twenty-first dynasty. *The Journal of Egyptian Archaeology, 98,* 195-209.

Broekman, G.P.F. (2010). Libyan rule over Egypt. The influence of the tribal background of the ruling class on political structures and developments during the Libyan period in Egypt. *Studien Zur Altägyptischen Kultur, 39,* 85-99.

Campbell, K. E. (2006). Rhetoric from the ruins of African antiquity. *Rhetorica, 24*(3), 255-274.

Christine, I. (1979). A bronze statuette of unnūfer, choachyte of king ḥarsiēse, in the Fitzwilliam Museum. *The Journal of Egyptian Archaeology, 65*, 167-169.

Cole, E. M. (2015). Foreign influence in the late New Kingdom and Third Intermediate Period. M. S. Pinarello, J. Yoo, J.Lundock, C. Walsh (Ed.), *Current research in Egyptology* içinde (s. 113-122). Oxbow Books.

Cooper, J. (2018). Kushites expressing 'Egyptian' kingship: Nubian dynasties in hieroglyphic texts and a phantom Kushite king. *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant*, 28, 143-168.

Costa, S. (2006). On the scenes of the king receiving the sed-fests in the Theban Temples of the Ramesside period. *Studien Zur Altägyptischen Kultur*, 35, 61-74.

David, R. (2021). Life and death in Egypt during the 25th dynasty. R. David, E. Murphy (Ed.), *The Life and Times of Takabuti in Ancient Egypt* içinde (s. 14-23). Liverpool University Press.

Davino, I. (2014). Amon and the god's wife: The ritual activity at Karnak. T. Lekov ve E. Buzov (Ed.), *Cult and belief in Ancient Egypt. Proceedings of the Fourth International Congress for Yong Egyptologists* içinde (s. 190-199), New Bulgarian University Press.

Depuydt, L. (1993). The date of Piye's Egyptian campaign and the chronology of the twenty-fifth dynasty. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 79(1), 269-274.

Dodson, A. (1993). Psusennes II and Shoshenq I. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 79, 267-268.

Edgerton, W. F. (1947). The government and the governed in the Egyptian empire. *Journal of Near Eastern Studies*, *6*(3), 152-160.

Ertman, E. L. (1972). The earliest known three-dimensional representation of the god Ptah. *Journal of Near Eastern Studies*, *31*(2), 83-86.

Finkelstein, I. (2002). The campaign of Shoshenq I to Palestine: A guide to the 10th century BCE polity. *Zeitschrift Des Deutschen Palästina-Vereins, 118*(2), 109-135.

Finnestad, R. B. (1976). Ptah, creator of the gods: Reconsideration of the Ptah section of the Denkmal. *Numen, 23*(2), 81-113.

Galpaz-Feller, P. (1993). The victory stela of king Piye: the biblical perspective on war and peace. *Revue Biblique*, 100, 399-414.

Galpaz-Feller, P. (1995). The stela of King Piye. *Revue Biblique*, 102, 506-521.

Gilboa, A. (2015). Dor and Egypt in the early iron age: An archaeological perspective of (Part of) the Wenamun report. *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant*, 25, 247-274.

Gozzoli, R. B. (2001). The Triumphal stele of Piye as sanctification of a king. *Göttinger Miszellen*, 182, 59-67.

Gozzoli, R. B. (2021). Pharaoh Pianchy and his great stela. The Books behind the masks: Sources of warfare leadership in ancient Egypt. A. Spalinger (Ed.), *Ancient Warfare Series Vol. 4* içinde (s. 350-395). Brill.

Höflmayer, F. (2021). Assyria in Egypt: how to trace defeat in ancient Egyptian sources. K. Streit ve M. Grohmann (Ed.), *Culture Of Defeat Submission In Written Sources And The Archaeological Record* içinde (s. 192-193). Proceedings of a Joint Seminar of the Hebrew University of Jerusalem and the University of Vienna, Gorgias Press.

Hubschmann, C. (2010). Searching for the "archaeologically invisible": Libyans in Dakhleh Oasis in the Third Intermediate Period. *Journal of the American Research Center in Egypt*, 46, 173-187.

Jacquet-Gordon, H. K. (1960). The inscriptions on the Philadelphia: Cairo statue of Osorkon II. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 46, 12-23.

James, P. ve Van der Veen, P. (2011). When did Shoshenq I campaign in Palestine. Juan Manuel Tebes, (Ed.), *Current perspectives from archaeology, epigraphy, history and chronology* içinde (s. 127-136). Sidney Sussex College.

James, P. ve Robert M. (2010). Herihor's kingship and the high priest of Amun Piankh. *Journal of Egyptian History*, 3(2), 231-260.

Kahn, D. E. (2006). A problem of Pedubasts?. *Antiguo Oriente*, 4, 21-40.

Kahn, D.(2006). The Assyrian invasions of Egypt (673-663 BC) and the final expulsion of the Kushites. *Studien zur altägyptischen Kultur,* 34, 251-267.

Kitchen, K. A. (2001). The Shoshenqs of Egypt and Palestine. *Journal for the Study of the Old Testament*, 25(93), 3-12.

Kitchen, K. A. (2009). *The Libyan anarchy: Inscriptions from Egypt's third intermediate period*. Society of Biblical Literature.

Kuhrt, A. (2020). *The Ancient Near East: c. 3000–330 BC (Vol.1)*. Routledge.

Manetho, (1964). *Aigyptiaka*, (Çev: W. G. Waddell), Loeb Classical Library, Harvard University Press.

Morkot, R. (2007). Tradition, innovation, and researching the past in Libyan, Kushite, and Saïte Egypt get access arrow. H. Crawford (Ed.), *Regime change in the Ancient Near East and Egypt* içinde (s. 141-164), British Academy.

Muhs, B. (1998). Partisan royal epithets in the late third intermediate period and the dynastic affiliations of Pedubast I and Iuput II. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 84, 220-223.

Myśliwiec, K. (2000). *The twilight of ancient Egypt: first millennium BCE*. Cornell University Press.

Naunton, C. (2010). Libyans and Nubians. A. B. L. (Ed.), *A companion to ancient Egypt volume I.* içinde (s. 120-139). Wiley – Blackwell.

Niwiński, A. (1979). Problems in the chronology and genealogy of the XXIst Dynasty: New proposals for their interpretation. *Journal of the American Research Center in Egypt*, 16, 49-68.

Niwiński, A. (1988). The wives of Pinudjem II: A topic for discussion. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 74, 226-230.

Rice, M. (2002). *Who's who in ancient Egypt.* Routledge.

Ridealgh, K. (2014). A tale of semantics and suppressions: reinterpreting papyrus Mayer A and the so-called "War of the high priest" during the reign of Ramesses XI. *Studien Zur Altägyptischen Kultur*, 43, 359-373.

Ritner, R. K. (2003). The victory stela of Piye. W. K. Simpson (Ed.), *The literature of ancient Egypt* içinde (s. 367-385). Yale University Press.

Schneider, T. (2010). Contributions to the chronology of the New Kingdom and the Third Intermediate Period. *Ägypten Und Levante / Egypt and the Levant,* 20, 373-403.

Soliman, M. (2023). Libyan political and social impacts on ancient Egypt in the third intermediate period. A. Bouhafs, L. Chapon, M. Claude (Ed.), *Current research in Egyptology 2022: Proceedings of the Twenty-Second Annual Symposium, Université Paul-Valéry Montpellier 3* içinde (s. 356-368). Archaeopress Publishing.

Spalinger, A. (1979). The military background of the campaign of Piye (Piankhy). *Studien zur Altägyptischen Kultur,* 7, 273-301.

Spalinger, A. (1974). Asarhaddon and Egypt: An analysis of the first invasion of Egypt. *Orientalia,* 43, 295-326.

Taylor, J. H. (1988). A daughter of King Harsiese. *The Journal of Egyptian Archaeology,* 74, 230-231.

Taylor, J. H. (2003). The third intermediate period. I. Shaw (Ed.), *The Oxford History of Ancient Egypt* içinde (s. 330-368). Oxford University Press.

Thijs, A. (2003). The troubled careers of Amenhotep and Panehsy: The high priest of Amun and the viceroy of Kush under the last Ramessides. *Studien zur Altägyptischen Kultur*, 31, 289-306.

Thijs, A. (2005). In search of king Herihor and the Penultimate ruler of the 20th dynasty. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 132(1), 73-110.

Uphill, E. (1967). The date of Osorkon II's sed-festival. *Journal of Near Eastern Studies,* 26(1), 61-62.

Wainwright, G. A. (1962). The Meshwesh. *The Journal of Egyptian Archaeology,* 48(1), 89-99.

Wilson, K. A. (2001). The campaign of pharaoh Shoshenq I into Palestine, [Yayımlanmamış doktora tezi]. The Johns Hopkins University.

Yıldırım, E. (2021). Eski Mısır'daki Memfis teolojisine göre yaratılış anlayışı ve tanrısal hiyerarşinin düzenlenmesi. *Milel ve Nihal*, *18*(2), 239-263.

Yıldırım, E. (2023). Eski Mısır'da Asur hakimiyetinin başlangıcı ve sonrasında oluşturulan idari organizasyon. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, *4*(1), 1-18.

Yıldırım, E. (2025). Merneptah zafer yazıtına (İsrail steli) göre Kenan bölgesinde Mısır hakimiyeti. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 65*(1), 372-392.